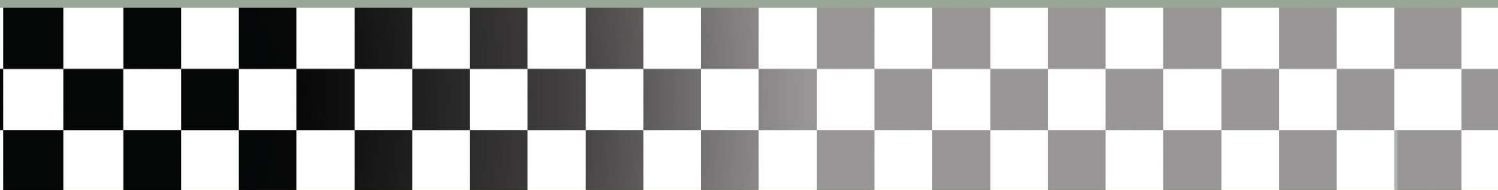

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
- 146 -

Φόβοι και ελπίδες στα νεότερα χρόνια

ΑΘΗΝΑ 2017

Φόβοι και ελπίδες
στα νεότερα χρόνια

Η έκδοση πραγματοποιήθηκε με την ευγενική χορηγία
του Κληροδοτήματος Δημητρίου και Λιλίκας Μωραΐτη - Σύρου

© ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ, 2017
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
Λεωφ. Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
Τηλέφωνο: (+30) 210 7273554
Τηλεομοιοτυπία: 210 7246212
Ηλεκτρονική διεύθυνση: iie@eie.gr

ISBN: 978-960-9538-60-2

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

- 146 -

Φόβοι και ελπίδες
στα νεότερα χρόνια

Επιμέλεια

Κατερίνα Δέδε, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Τάσος Σακελλαρόπουλος

ΑΘΗΝΑ 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγικό σημείωμα	9
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΥΤΖΑΚΙΩΤΗΣ, <i>Μηνύματα στον ουρανό. Ελληνική «κομητογραφία» (15ος-19ος αι.)</i>	13
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ, <i>Ο φόβος του τυράννου σε χρονικά και διηγήσεις της Τουρκοκρατίας</i>	29
ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΣΑΡΑΦΗΣ, «[...] να νομίζωμεν εμαυτούς απηλπισμένους, χωρίς να βλέπωμεν διόρθωσιν τινά προς οικονομίαν». Φόβος για την αναπότρεπτη εξέγερση, Φεβρουάριος 1821	47
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, <i>Ατομικοί και συλλογικοί φόβοι στις μέρες της μεγάλης αγωνίας. Ο Ι. Παπαδιαμαντόπουλος γράφει από το πολιορκημένο Μεσολόγι</i>	59
ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, <i>Ένα ποθούμενο δάνειο που ήλθε μετά θάνατον. Ο Καποδίστριας και το τρίτο δάνειο του 1821</i>	77
ΞΕΝΙΑ ΜΑΡΙΝΟΥ, <i>Δημόσιος λόγος και επιτήρηση με αφορμή τις δίκες αναρχικών στο Παρίσι της Τρίτης Γαλλικής Δημοκρατίας (1880-1885)</i>	99
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΠΑΧΑΡΑΣ, «Περιμένοντας τους Γερμανούς...». Φόβοι και ελπίδες στην Ελλάδα του Διχασμού	111
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, «Κατάληψις της ιερωτάτης εθνικής ακροπόλεως». Οι ανησυχίες για τους φοιτητές στον δημόσιο λόγο του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τον Μεσοπόλεμο	121
ΤΑΣΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, <i>Πολιτικές αφετηρίες του βίου της εξόριστης Ελλάδας στη Μέση Ανατολή. Ελπίδες και φόβοι στον λόγο των πρωταγωνιστών</i>	133
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΕΔΕ, «Μικροί» και «μεγάλοι» φόβοι την περίοδο της Κατοχής	145
ΜΑΡΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ, <i>Από την Απελευθέρωση στον Δεκέμβρη. Η ελπίδα για μια ισχυρή αριστερά μέσα από τα γραπτά ελληνοαμερικανών δημοσιογράφων</i>	159
ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, <i>Συλλογική μνήμη και φόβοι του Διχασμού. Μάρτιος 1962: μια «στιγμή» του «Ανένδοτου Αγώνα»</i>	171
ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ, «Γιατί ήταν γιος του Αντώνη». Οι φακελωμένοι φόβοι της Μεταπολίτευσης	185

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Ατομικοί και συλλογικοί φόβοι στις μέρες της μεγάλης αγωνίας
Ο Ι. Παπαδιαμαντόπουλος γράφει από το πολιορκημένο Μεσολόγγι

«Εντός μεν αληθούς μεγάρου κατώκουν διαρκώς δώδεκα υπάλληλοι του εμπορικού γραφείου του, έκαστος μάλιστα εις ίδιον δωμάτιον, εν δε τω υποστασίω υπήρχον πάντοτε πέντε μεγαλοπρεπείς της ιππασίας ίπποι και πέντε καλοί ημίονοι [...] εκείνος δε [ο οίκος] εν ω κατώκει, ήτο άριστα κεκοσμημένος διά πολυτελών χρυσοϋφάντων, Ευρωπαϊκών τε και άλλων ξενικών επίπλων. Και πάντοτε ετίθεντο εν αυτώ πέντε ιδιαίτεροι τράπεζαι, διότι ου μόνον οι θεράποντες και αι θεραπενίδες, αλλά και οι του εμπορικού καταστήματος υπάλληλοι ετάττοντο εις τάξεις και κατηγορίας και δεν εδύναντο οι ανώτεροι του καταστήματος υπάλληλοι να συμφάγωσι π.χ. μετά των μαγείρων, των ιπποκόμων και των κηπουρών. [...] Γεννηθέντων ακολούθως και τέκνων, πολλών μάλιστα, προσετέθησαν εν τω οίκω το μεν πρώτον και τιθίδες και υπηρέται, έπειτα δε και παιδαγωγοί και διδάσκαλοι, αδρώς πάντοτε μισθοδοτούμενοι».¹

Η παραπάνω περιγραφή μοιάζει σαν να γράφτηκε για την οικογένεια Crawley, όπως την παρουσιάζει να ζει στο *Downton Abbey*, η ομώνυμη τηλεοπτική σειρά του BBC, πρόκειται όμως για κάτι τελείως διαφορετικό. Το απόσπασμα προέρχεται από το έργο του Αναστάσιου Γούδα *Βίοι Παράλληλοι* που εκδόθηκε το 1872. Αποδίδει τις συνθήκες διαβίωσης του Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλου στο αρχοντικό του στην Πάτρα, λίγο πριν ξεσπάσει η Επανάσταση του 1821. Ανάλογη είναι και η εικόνα που αναδύεται από βιογραφικό σημείωμα που συνέταξαν τα παιδιά του, τα οποία υπολογίζουν την προεπαναστατική εμπορική και ναυτιλιακή περιουσία του πατέρα τους σε 2.000.000 γρόσια και την ακίνητη σε 1.000.000.²

1. Αν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, τ. 5, Αθήνα 1872, σ. 331-332.

2. Παν. Ζούβας, *Ιωάννης Γ. Παπαδιαμαντόπουλος. Θυσία και αγώνες του κατά την επανάσταση του 1821*, Αθήνα 1971, σ. 131. Μια εικόνα των οικονομικών δυνατοτήτων του Ι. Παπαδιαμαντόπουλου προκύπτει και από την αναλυτική καταγραφή των χρεών που είχαν δημιουργηθεί προς αυτόν στα χρόνια του Αγώνα· βλ. σχετικά την αίτηση αποζημίωσης που υπέβαλαν στις 16 Ιουνίου 1865 οι άμεσοι συγγενείς (ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Α', Μικρά Ιδιωτικά Συλλογαί, φ. 219, έγγρ. 90 και 92).

Ο Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος είναι ένα πρόσωπο γνωστό και άγνωστο ταυτόχρονα.³ Γνωστό στους ιστορικούς, στους ερευνητές της Επανάστασης του 1821, στους μελετητές της ιστορίας της Πάτρας. Ταυτόχρονα όμως άγνωστο στο ευρύ κοινό, αγνοημένο από τα σχολικά βιβλία και τις πολυποικίλες εκδηλώσεις ανάδειξης της μνήμης του '21, από τον δημόσιο λόγο για την Επανάσταση, με πενιχρή παρουσία στη μεγάλη μηχανή ανακύκλωσης της γνώσης, το διαδίκτυο. Αν ένας δείκτης αναγνωρισιμότητας είναι η επίσημη μνήμη, όπως αποτυπώνεται στην ονοματοδοσία οδών και άλλων σημείων του δημόσιου χώρου, εδώ η παρουσία του, χωρίς να είναι ανύπαρκτη, είναι πάντως περιορισμένη. Οδοί Ιωάννου Παπαδιαμαντοπούλου εντοπίζονται:

- ένας σχετικά μεγάλος δρόμος στην Αθήνα στην περιοχή Ιλισίων -Ζωγράφου
- ένας δρόμος περιμετρικά του Κάστρου στην Πάτρα και μια μικρή πλατεία στο κέντρο της πόλης
- ένας μικρός δρόμος στα περίχωρα του Μεσολογγίου· ένας ακόμη στον Βόλο και ένας στην Χαλκίδα
- επίσης ένας μικρός δρόμος εκτός του ιστορικού κέντρου της Θεσσαλονίκης, στην περιοχή των Αμπελοκήπων (όπου όμως είναι αμφίβολο αν είναι αφιερωμένος στον ίδιο ή σε κάποιο συνεπώνυμό του).

Εντοπίστηκαν δηλαδή συνολικά έξι δρόμοι και πλατείες αφιερωμένες στον Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλο, ενώ αντίστοιχες αναζητήσεις απέδωσαν για τον Θ. Κολοκοτρώνη 283, τον Γ. Καραϊσκάκη 271, τον Μ. Μπότσαρη 181.⁴

3. Την αντιφατική αυτή σχέση εκφράζει νομίζω η οργισμένη αναφορά του Φωτάκου που εγκυβλάττει τον Σπ. Τρικούπη ότι στην ιστορία που συνέγραψε παρέλειψε να αναφερθεί στον Ι. Παπαδιαμαντόπουλο, ενώ αυτός «άφησε το πτώμα του εις την γην της γεννήσεώς σου»· βλ. Φ. Χρυσανθόπουλος, *Βίοι Πελοποννησίων ανδρών*, Αθήνα 1888, σ. 5-6. Το ίδιο θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ισχύει και για το βιογραφικό του λεξικό του Γ. Γαζή, όπου μια σύντομη αναφορά εκτείνεται σε πέντε μόλις αράδες αλλά σκιαγραφεί το ίχνος που άφησε στους συγχρόνους του: «άρχων, πλούσιος, κτηματίας, μεγαλέμπορος, καλοκάγαθος και ανήρ αγωνιστής [...] έγινε και αυτός θύμα ένδοξον μετά των ενδόξως πεσόντων υπέρ Μεσολογγίου»· Γ. Γαζής, *Λεξικόν της επαναστάσεως και άλλα έργα*, σημειώσεις Ν. Πατσέλης, επιμέλεια Λ. Βρανούσης, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1971, σ. 121.

4. Πηγές οι ψηφιακές μηχανές αναζήτησης και πλοήγησης: <https://www.google.gr/maps/>, <http://www.ploigos.gr/>, <http://www.youdrive.gr/>, <http://www.navigation.gr/>, <http://maps.in.gr/> (τελευταία ανάκτηση 31.3.2016).

Ας θυμηθούμε επιγραμματικά τους πιο σημαντικούς σταθμούς του βίου του: Ηπειρωτικής καταγωγής, γεννήθηκε στην Κόρινθο το 1766, μετακινήθηκε στην Πάτρα το 1786, παντρεύτηκε την Ελένη Καλαμογδάρτη, κόρη μεγαλεμπόρου της πόλης, από την οποία απέκτησε έξι γιους, πλούτισε από το εμπόριο –κατά κύριο λόγο της σταφίδας– και τη ναυτιλία, κατέστη πρόσωπο πανίσχυρο στην προεπαναστατική κοινωνία της Πελοποννήσου. Ένας άνθρωπος του χρήματος, ένας κοσμοπολίτης δεμένος με τον τόπο του, που στα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του 19ου αιώνα μετατρέπεται σε επαναστάτη, με σκοπό να μεταμορφώσει την προσφιλή του πατρίδα σε κράτος. Μυείται το 1819 στη Φιλική Εταιρεία, κρατάει την «κάσα» της οργάνωσης στην Πελοπόννησο, δίνει στις 21 Μαρτίου 1821 το έναυσμα της επανάστασης στην Πάτρα με ομάδα μισθοδοτούμενων από αυτόν ενόπλων, οι οποίοι οχυρωμένοι στην οικία του αποκρούουν εξαγριωμένους Τούρκους που λαφυραγωγούσαν την πόλη, θρηνεί έναν συγγενή του ως πρώτο νεκρό της εξέγερσης, εγκαταλείπει τις επιχειρήσεις του για να διαχειριστεί την επιμελητεία του Αγώνα, αποχωρίζεται την οικογένειά του που με το ξέσπασμα της εξέγερσης μετακινείται στην Ζάκυνθο, προσφέρει γενναιόδωρα από τη δική του περιουσία, αναλαμβάνει ευθύνες και παίζει ρόλους, με ύστατο τη διοίκηση του πολιορκημένου Μεσολογγίου και τραγικό φινάλε τον θάνατό του στην έξοδο, τον Απρίλιο του 1826. Ένας άνθρωπος που δεν ξέρει από όπλα αλλά τα ενορχηστρώνει, που αγαπά τον πολυτελή βίο αλλά τον εγκαταλείπει οικειοθελώς προκειμένου να αφιερωθεί ψυχή τε και σώματι στην Επανάσταση.⁵

5. Βιογραφικά στοιχεία για τον Ι. Παπαδιαμαντόπουλο βλ.: Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, τ. 5, σ. 328-398· Κ. Ρούνιος, *Ιστορικοί σελίδες εκ της Επανάστασης του 1821. Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος, Θάνος Κανακάρης, Μπεν. Ρούφος, επί τη βάση διαφόρων πηγών και εγγράφων, Πάτρα [1936]*· Ντίνος Κονόμος, *Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος ο Διοικητής των «Ελεύθερων Πολιορκημένων»*, Αθήνα 1967· Ζούβας, *Ιωάννης Γ. Παπαδιαμαντόπουλος*· ο ίδιος, αναδημοσιεύει μέρος τεκμηριωτικού υλικού επίσης στη μελέτη του «Ιωάννης Γ. Παπαδιαμαντόπουλος ο Κορίνθιος αγωνιστής του 1821», *Αρχείο Κορινθιακών Μελετών* 1 (1971), σ. 145-217· οι παραπομπές που ακολουθούν εδώ αναφέρονται στο βιβλίο). Μια αναλυτική καταγραφή της δράσης του Ι. Παπαδιαμαντόπουλου και των χρημάτων που διέθεσε στον Αγώνα, περιέχεται στο πολυσέλιδο υπόμνημα που υπέβαλαν τα μέλη της οικογένειάς του στην εξεταστική επιτροπή θυσιών και αγώνων το 1865, ζητώντας αποζημίωση· ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Κατάλογος Α' Σειρά 1, Μικραί Ιδιωτικά Συλλογαί, υποσειρά 5, φ. 219, υποφάκ. οικογένεια Ιω. Παπαδιαμαντοπούλου, έγγρ. 90 και 91.

Στις 12 Μαρτίου 1825 το Εκτελεστικό διόρισε τριμελή προσωρινή επιτροπή για τη διεύθυνση των πολιτικών και πολεμικών πραγμάτων της Δυτικής Ελλάδος, αποτελούμενη από τους βουλευτές Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλο, Γεώργιο Καναβό και Δημήτριο Θέμελη.⁶ Ένα μήνα κατόπιν, στις 12 Απριλίου σύμφωνα με τα *Ελληνικά Χρονικά*, τα μέλη της επιτροπής μπαίνουν στο Μεσολόγγι.⁷ Ο ίδιος θα παραμείνει για έναν ακριβώς χρόνο, μέχρι την έξοδο, το βράδυ της 10ης προς την 11η Απριλίου του 1826, όταν «εφονεύθη [...] μη θελήσας καίτοι δυνάμενος να αναχωρήσει εκ της πολιορκίας».⁸

6. Η επιτροπή όφειλε να διαχειριστεί την επιμελητεία του πολέμου, την τροφοδοσία και μισθοδοσία των ενόπλων που είχαν συγκεντρωθεί για την άμυνα του Μεσολογγίου. Ο Σπυρομίλιος υποστηρίζει ότι ουσιαστικά όφειλε να διοικήσει στρατόπεδα, ενώ δεν διέθετε ούτε δέκα ημερών σιτηρέσια· βλ. Ι. Βλαχογιάννης (επιμ.), *Σπυρομίλιου, Απομνημονεύματα της Δευτέρας πολιορκίας του Μεσολογγίου 1825-1826*, Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21, τ. 5, επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης, Αθήνα, Τσουκαλάς, [1956], σ. 120. Το θέμα των υπερβολικών σιτηρεσίων, σε σχέση με τον αριθμό των ανδρών που διέθεταν οι αρχηγοί των στρατιωτικών σωμάτων, αποτέλεσε βασικό πρόβλημα που κλήθηκε να διαχειριστεί η επιτροπή. Ο ίδιος ο Ι. Παπαδιαμαντόπουλος με επιστολή του προς τον Γ. Κουντουριώτη, στις 31 Ιουλίου 1825, επικρίνει οπλαρχηγούς που «διατάττονται να έχουν τριακόσιους, και αντί τριακοσίων δεν έχουν εκατόν»· *Αρχαία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου 1821-1832*, επιμ. Αντ. Λιγνός, τ. 5 1825, Πειραιάς 1927, σ. 78. Χαρακτηριστικές είναι οι μαρτυρίες του Αρτέμιου Μίχου, *Απομνημονεύματα της Δευτέρας πολιορκίας του Μεσολογγίου (1825-1826)*, επιμ. Σ. Π. Αραβαντινός, Αθήνα 1883, σ. 13-14 και του Νικολάου Μακρή, *Ιστορία του Μεσολογγίου*, Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21, τ. 19, επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης, Αθήνα, εκδ. Τσουκαλάς, [1957], σ. 167-169. Βλ. σχετικά Αντ. Διακάκης, *Ζώντας στο Μεσολόγγι της Επανάστασης: 1821-1826*, δακτ. διπλωματική εργασία Π.Μ.Σ. Τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας, Παν. Κρήτης, Ρέθυμνο 2010-2011, σ. 159-163 (απόκειται και στο ηλεκτρονικό αποθετήριο του Παν. Κρήτης <http://elocus.lib.uoc.gr/> τελευταία ανάκτηση 24.4.2016)

7. *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 30, 15 Απριλίου 1825, σ. 1.

8. Η διατύπωση ανήκει στον Γ. Αινιάνα, ο οποίος υπό τύπο επιστολών αφηγείται τις τελευταίες μέρες της πολιορκίας και την έξοδο του Μεσολογγίου. Το κείμενο δημοσιεύτηκε στην *Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος*, φ. 84, 14 Αυγούστου 1826 (αναδημοσιεύεται και στο: *Οι ημέρες των Ελευθέρων Πολιορκημένων (1824-1826). Το ημερολόγιο της Β' Πολιορκίας του Μεσολογγίου όπως δημοσιεύτηκε στα Ελληνικά Χρονικά*, Εισαγωγή-Σημειώσεις Γ. Λαγανάς, Αθήνα, Ωκεανίδα, 2001, σ. 441). Για τον θάνατο του Παπαδιαμαντόπουλου βλ. και την περιγραφή του G. Romey, Γ. Κορίνθιος, «Τ' απομνημονεύματα του Ιωάννη Ρωμαίη για τη δεύτερη πολιορκία του Μεσολογγίου», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 25 (1982), σ. 109-110.

Στη θολή από την αχλή του θρύλου φιλολογία, που παράχθηκε και αναπαράχθηκε για την ηρωική αντίσταση του Μεσολογγίου, εγγράφονται δύο περιστατικά, τα οποία ακόμη και αν δεν είναι απολύτως ακριβή, είναι οπωσδήποτε ενδεικτικά αφενός της νοοτροπίας και των αντιλήψεων του ίδιου του Ι. Παπαδιαμαντόπουλου και αφετέρου της πρόσληψης από τους άλλους της συμπεριφοράς του και της στάση ζωής που επέδειξε.

Το πρώτο: Στις 4 Ιανουαρίου 1826 εκλέγεται από τους πρόκριτους του Μεσολογγίου και τη φρουρά, επιτροπή από τους Γιώργο Βαλτινό, Ζώη Πάνου και τον ίδιο, με σκοπό να μεταβεί στη Ζάκυνθο, και να ικετεύσει για την αποστολή τροφίμων, ακόμη και με την υποθήκευση των όπλων των αγωνιστών, διότι η πείνα είχε θεριέψει στην πόλη.⁹ Ο Παπαδιαμαντόπουλος φτάνει στις 9 Ιανουαρίου, συναντά στο λοιμοκαθαρτήριο τη σύζυγό του και τα έξι τους παιδιά και μία εβδομάδα αργότερα, στις 19 του μηνός, αγνοώντας τις εκκλήσεις συγγενών και φίλων που έχουν συγκεντρωθεί στην προκουμαία, επιβιβάζεται σε ένα πλεούμενο και επιστρέφει στην πολιορκημένη πόλη.¹⁰

Το δεύτερο: Λίγες μέρες πριν την έξοδο παραδίδει στους στρατιώτες το άσπρο άλογο που είχε, προκειμένου να το σφάξουν και να το φάνε. Ο ίδιος έπασχε από οξείς ρευματισμούς και ποδαλγία και έτσι το ζώο αυτό θα αποτελούσε τη μοναδική του ελπίδα επιβίωσης κατά την επιχειρούμενη έξοδο από το περιτείχισμα του Μεσολογγίου. Ο Παπαδιαμαντόπουλος μάλιστα φέρεται να έφαγε εν αγνοία του τον αγαπημένο του σκύλο, καθώς ο υπηρέτης του τον μαγείρεψε, παρουσιάζοντάς τον ως κατσικάκι, βλέποντάς τον εξαντλημένο από την πείνα, μια και η μερίδα ψωμιού που επιφύλασσε στον εαυτό του ήταν μικρότερη από εκείνη των στρατιωτών.¹¹

9. Ζούβας, σ. 86-88· Κονόμος, σ. 31. Το ενημερωτικό έγγραφο των Μεσολογγιτών προς τους Ζακυνθινούς, βλ. Δ. Καμπούρογλου (επιμ.), *Ιστορικών Αρχείων Διονυσίου Ρώμα*, τ. 2, Αθήνα 1906, σ. 4-5. Ο Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, επιμ. Γ. Βλαχογιάννης, τ. 2, Αθήνα 1940, σ. 173-174, αναφέρει το περιστατικό της αναχώρησης του Παπαδιαμαντόπουλου για τη Ζάκυνθο και την πρόταση να υποθηκέυσουν τα άρματά τους οι αγωνιστές. Βλ. επίσης Α. Σώκος, *Αδελφότης Φιλοδικαίων Μεσολόγγι 1825-1826*, [Αθήνα 1965], σ. 44-45.

10. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. 3, Λονδίνο 1856, σ. 356· Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, τ. 5, σ. 381-382· Αγ. Αγαπητός, *Οι ένδοξοι Έλληνες του 1821 ή οι πρωταγωνισταί της Ελλάδος*, Πάτρα 1877, σ. 325-326.

11. Γούδας, σ. 382-383· Γιάνης Βλαχογιάννης, *Ιστορική ανθολογία*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα, Εστία Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 2000, σ. 476-477· Κονόμος, σ. 45. Αρκετά

Από την τελευταία αυτή περίοδο της ζωής του, την οποία περνά ως απεσταλμένος της Διοίκησης, οικειοθελώς, έγκλειστος στο Μεσολόγγι, έχει διασωθεί ικανός αριθμός εγγράφων που συντάσσει με την επίσημη θεσμική του ιδιότητα αλλά και μικρός αριθμός προσωπικών επιστολών που στέλνει στην οικογένειά του (κυρίως στη γυναίκα του Ελένη). Τεκμήρια από το προσωπικό αρχείο του Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλου φυλάσσονται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων και μέρος τους έχει δημοσιευτεί κυρίως από μελετητές του βίου του πατρινού Φιλικού (Ντ. Κονόμος, Π. Ζούβας).

Ο Παπαδιαμαντόπουλος, λοιπόν, για ένα χρόνο θα είναι ο πολιτικός ηγέτης των «Ελευθέρων Πολιορκημένων», σε μια πόλη που πολιορκείται αλλά και στρατοκρατείται από τα ποικίλα ένοπλα σώματα, τα οποία συγκροτούσαν τη φρουρά του Μεσολογγίου. Η καλή συγκυρία της συνύπαρξης επίσημης και προσωπικής αλληλογραφίας για το ίδιο χρονικό διάστημα δίνει την ευκαιρία να ανιχνευτεί το εύρος των διαφορετικών σκέψεων και συναισθημάτων που κατακλύζουν ένα πρόσωπο, το οποίο βρέθηκε να χειρίζεται υπό πίεση μία τόσο καίρια δημόσια ευθύνη, μια υπόθεση κυριολεκτικά ζωής και θανάτου για τον ίδιο και τους ανθρώπους που είχαν εμπιστευτεί τη μοίρα τους στα χέρια του. Σε αυτή την ακραία κατάσταση αναδεικνύονται, νομίζω, δύο διαδρομές: η ατομική και οικογενειακή, και η δημόσια και συλλογική, οι οποίες κάποτε συγκλίνουν, κάποτε όμως μοιάζουν να μην επικοινωνούν μεταξύ τους.

Πολεμική δράση, περιστατικά της πολιορκίας, αιτήματα προς τη Διοίκηση αλλά και η καθημερινότητα των κατοίκων, αναδεικνύονται στα έγγραφα που συνέταξε ο ίδιος με την ιδιότητα του επικεφαλής της επιτροπής Δυτ. Ελλάδας (υπογράφει είτε μόνος του είτε σε κάποιες περιπτώσεις με τον Δημήτριο

χρόνια αργότερα, το 1865, τα παιδιά του Ι. Παπαδιαμαντόπουλου περιγράφουν τα περιστατικά αυτά με τα ακόλουθα λόγια: «κατά την παραμονήν της εξόδου ο πατήρ μας, ακούσας ότι οι στρατιώται του Κήτζου Τζαβέλα συνεπλάκησαν με άλλο σώμα διά έναν ίππον τον οποίον ήθελαν και οι μεν και οι δε να φάγωσι, λησμονήσας τα γηρατεία του, καθησύχασεν την έριδαν ταύτην δώσας την τελευταίαν ελπίδα της σωτηρίας του ήτοι τα τελευταία παξιμάδια του και τον ίδιον ίππον του εις τους στρατιώτας του Κήτζου, οίτινες ως μανιιώδεις τον έφαγον, ενώ οι υπηρέται του την ακόλουθον ημέραν προσέφερον εις τον πατέραν μας μαγνηρευμένον το ηγαπημένον κυνάριον αυτού το οποίον χωρίς να γνωρίση κατέφαγεν» (ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, Α', Μικράϊ Ιδιωτικά Συλλογαί, φ. 219, έγγρ. 90 και 92). Για τις υπερβάσεις των διαιτητικών συνηθειών στο Μεσολόγγι τις τελευταίες μέρες της πολιορκίας, βλ. Άννα Ματθαίου, «Διαιτητικές απαγορεύσεις στην τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά* 21 (1994), σ. 259-269.

Θέμελη και Γεώργιο Καναβό μέχρι την αποχώρησή του από το Μεσολόγγι τον Σεπτέμβριο του 1825). Εδώ, παρά την τραγικότητα που προσδίδει η στέριση και των στοιχειωδών αγαθών, σταθερή διατηρείται η αξιοπρέπεια με την οποία ο Παπαδιαμαντόπουλος και οι συν αυτώ αντιμετωπίζουν και τις πιο δύσκολες στιγμές. Ο φόβος είναι ένα συναίσθημα που επανέρχεται αρκετά συχνά στα κείμενά του, συνδυάζεται δε αποκλειστικά με την ελλιπή –ή και ανύπαρκτη– τροφοδοσία της πόλης. Το αποτυπώνει λιτά τις μέρες της μεγάλης πείνας, στις 17 Μαρτίου 1826, σε γράμμα του προς την Επιτροπή Ζακύνθου: «Η στέρσις του ψωμίου είναι ήτις μόνη τους στενοχωρεί και φοβίζει και αυτούς και όλους εν γένει τους εδώ εγκλείστους».¹²

Η αγωνία και ο φόβος για την εξασφάλιση τροφίμων, πυρομαχικών και μισθών των στρατιωτών αποτελούν σταθερό χαρακτηριστικό της επίσημης αλληλογραφίας του Παπαδιαμαντόπουλου. Κάποτε συνδυάζεται και με μία έντονη –αλλά άνευ αποτελέσματος– κριτική προς τη Διοίκηση για την αδιαφορία με την οποία αντιμετωπίζει τα προβλήματα αυτά της πολιορκίας. Έτσι, σε επιστολή της 30ης Ιουνίου 1825, επισημαίνεται: «Η αμέλειά του να γενή εγκαίρως πρόνοια περί του κατά την γην προπυργίου της Ελλάδος, δεν γνωρίζομεν ποία δεινά επακόλουθα μπορεί να επιφέρη, διότι τα πράγματα έφθασαν εις μίαν ακμήν δυσάρεστον και εγείρουσαν τρόμον και φόβον».¹³

Ιδιαίτερα οι καθυστερήσεις στην πληρωμή της μισθοδοσίας της φρουράς είναι βασανιστικό πρόβλημα, με το οποίο ο Παπαδιαμαντόπουλος βρίσκεται αντιμέτωπος από τις πρώτες μέρες ανάληψης των καθηκόντων του. Οι εξαγριωμένοι, απλήρωτοι στρατιώτες, όπως είναι γνωστό και από μαρτυρίες της εποχής, πολιορκούν τους εκπροσώπους της Διοίκησης και απειλούν τη ζωή τους.¹⁴ Μόλις λίγες μέρες αφότου φτάνει στο Μεσολόγγι γράφει, στις 3 Μαΐου, στη Διοίκηση: «επειδή τα πνεύματα έφθασαν εις τοιούτον ερεθισμόν, ώστε είναι κίνδυνος να μην γλυτώσωμεν αφ' ότι καθ' ημέραν φοβούμεθα».¹⁵ Ο ίδιος βιώνει τραυματικά το γεγονός αυτό, καθώς η αδυναμία άσκησης των καθηκόντων του συνδυάζεται με τον φόβο για τη ζωή του, όχι πλέον από τα βόλια του εχθρού αλλά από την οργή των υπερασπιστών της πόλης.

12. Ζούβας, σ. 95-97.

13. *Αλληλογραφία φρουράς Μεσολογγίου 1825-1826*, εισαγωγή-σημειώσεις Εμμ. Πρωτοπάλλης, Αθήνα, ΓΑΚ, 1963, σ. 147· Κονόμος, σ. 22-23.

14. Γούδας, σ. 382.

15. *Αλληλογραφία*, σ. 97-98 έγγρ. 73· Κονόμος, σ. 18.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, ταυτόχρονα με τον δημόσιο λόγο του Παπαδιαμαντόπουλου, είναι εφικτό –σε ένα βαθμό τουλάχιστον– να παρακολουθήσουμε και την οικογενειακή του αλληλογραφία.¹⁶

23 Απριλίου 1825. Λίγες μέρες μετά την άφιξή του στο Μεσολόγγι, ο Παπαδιαμαντόπουλος γράφει προς τη «φιλτάτη του συμβία» Ελένη, με προφανή σκοπό να καθησυχάσει τα μέλη της οικογένειάς του. Ωραιοποιεί λοιπόν την κατάσταση, αντιπαραβάλλοντας την επικινδυνότητα του τόπου με την εγγύτητά του στη Ζάκυνθο, όπου βρίσκεται εγκατεστημένη η οικογένεια: «Δεν πρέπει να λυπήσαι, ούτε να φοβήσαι, αλλά μάλλον να χαίρεσαι, οπού εσίμωσα οποσούν σιμότερα». Ο ίδιος μάλιστα υποστηρίζει ότι μπορεί καλύτερα να αφιερωθεί στον αγώνα, όταν η οικογένειά του είναι «εις ασφάλειαν και εν υγεία».¹⁷ Βασική του μέριμνα είναι να «εμβάζονται χρήματα» ώστε να

16. Για τη διάκριση ιδιωτικού-δημόσιου στην επιστολογραφία βλ. τις επισημάνσεις του Π. Μουλλά, *Ο λόγος της απουσίας. Δοκίμιο για την επιστολογραφία με σαράντα ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992, σ. 168-172.

17. Η οικογένεια του Ι. Παπαδιαμαντόπουλου φαίνεται ότι βρισκόταν στη Ζάκυνθο ήδη τουλάχιστον ένα χρόνο, καθώς τον Απρίλιο του 1824 το Βουλευτικό του χορήγησε ολιγοήμερη άδεια από τα βουλευτικά του καθήκοντα για να μεταβεί στη Ζάκυνθο για οικογενειακούς λόγους· *Αρχεία της ελληνικής παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της βασιλείας*, τ. 2, επανέκδοση Αθήνα 1972, σ. 273-274, 296. Η αποχώρηση των οικογενειών των στρατιωτικών σε ασφαλή μέρη κατά την έναρξη των εχθροπραξιών ήταν πρακτική καθιερωμένη, προκειμένου να παραμένουν απερίσπαστοι στα πολεμικά τους έργα, «να μην έχουν στο νουν τους ταις φαμελιάς των», απαιτούσε όμως οικονομική ευμάρεια που διέθεταν μόνο οι οπλαρχηγοί· βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς, *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού. Η μαρτυρία της απομνημόνευσης*, επιμ. Ευτυχία Λιάτα, Άννα Ματθαίου, Πόπη Πολέμη, Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2007, σ. 189-192. Τη μαρτυρία του Ν. Κασομούλη για σχετικές συζητήσεις του Ν. Στορνάρη με τους ανθρώπους του, βλ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 1, Αθήνα 1939, σ. 275-276. Την αντίθετη άποψη, ότι δηλαδή η παραμονή των οικογενειών κοντά στο πεδίο της μάχης αναγκάζει τα άρρενα μέλη της οικογενειών να πολεμούν με περισσότερο πάθος προκειμένου να τις προστατεύσουν, εκφράζει ο Α. Μαυροκορδάτος σε επιστολή του, με την οποία επιχειρηματολογεί κατά της μεταφοράς των οικογενειών από τη Δυτική Ελλάδα στα Επτάνησα, τον Αύγουστο του 1822. Επισημαίνει μάλιστα ότι στην Πελοπόννησο οι γυναίκες «έβγαλαν τους άνδρες τους στον πόλεμο» και οι ίδιες ανέλαβαν την τροφοδοσία των στρατοπέδων· βλ. Ν. Φυσεντζίδης, *Ανέκδοτοι αυτόγραφοι επιστολαί των επισημοτέρων Ελλήνων οπλαρχηγών και διάφορα προς αυτούς έγγραφα μεθ' ιστορικών σημειώσεων*, Αλεξάνδρεια 1893, σ. 157-158. Για την τακτική που ακολούθησαν οι αγωνιστές του Μεσολογγίου σε σχέση με την παραμονή ή μη των οικογενειών τους στην πόλη, βλ. Διακάκης, *Ζώντας στο Μεσολόγγι*, σ. 151-154.

εξασφαλίζουν οι δικοί του μία άνετη διαμονή: «να μην στενοχωρείσθε και χολωθείτε, διότι με την βοήθειαν του Θεού, εν όσω ζω, δεν θέλω αφήση την φαμίλια μου να υστερηθή», τους διαβεβαιώνει. Εντούτοις τους ζητά να μην τον πιέζουν –να μην τον «κεντούν» είναι η λέξη που επιλέγει να χρησιμοποιήσει– με τα γραφόμενά τους, στα οποία προφανώς ζητούσαν αποστολή επιπλέον χρημάτων, «ότι με σώνει η στέρησίς σας και τα βάσανά μου, τώρα τέσσερα χρόνια». Στην οικονομική κατάσταση της οικογένειας επικεντρώνονται οι αγωνιώδεις εκκλήσεις του και οι συμβουλές του: «Πλην οικονομία, οικονομία, οικονομία, όσο δύνασθε, διότι εξοδεύομεν και δεν εισοδεύομεν, και όταν οικονομώμεν δεν πεινώμεν, και ο φρόνιμος άνθρωπος κατά τον καιρόν και την περίστασιν να πορεύηται· και οι υιοί μας ας μη φαντάζονται· διότι τα αγαθά μας έμειναν θύμα στην Πάτρα και εκτός τούτου πέντε χρόνια, όπου εξοδεύομεν, τη μία μεριά η αφεντιά σας και την άλλη εγώ αδιακόπως, και θησαυροί να ήταν του Κροίσου ήθελον σωθή, και ας στοχασθούν, ότι ο πατήρ τους δεν τρέχει εις εμπορικές επιχειρήσεις, αλλ' εις πολιτικές και πολεμικές διακινδυνεύει, και εξοδεύει αδιακόπως διά την πατρίδα».¹⁸

Βασική μέριμνα, συνεπώς, του έγκλειστου πλέον στο Μεσολόγγι Παπαδιαμαντόπουλου είναι η οικογένειά του να ζει με ασφάλεια και οικονομική άνεση στην ευρισκόμενη εκτός των πολεμικών πεδίων Ζάκυνθο. Ο φόβος που τον διακατέχει είναι αν θα μπορέσουν εκεί να ακολουθήσουν ένα μοντέλο ζωής βασισμένο στη σύνεση και στο μέτρο, καθώς επί χρόνια είναι –και θα εξακολουθήσουν να είναι– υποχρεωμένοι να «τρώνε από τα έτοιμα», να ξοδεύουν το σωρευμένο από τα προεπαναστατικά χρόνια βίός τους. Η αντίληψη αυτή της λελογισμένης οικονομίας πιθανότατα δεν αντιστοιχεί στα παλαιότερα βιώματα της οικογένειας αλλά επιβάλλεται από τις νέες συνθήκες.

Η αγωνία για την ορθή διαχείριση της οικογενειακής περιουσίας σε όλες τις λεπτομέρειες είναι διάχυτη και κυρίαρχη στον Παπαδιαμαντόπουλο.¹⁹ Ο Παπαδιαμαντόπουλος υπήρξε ένας άνθρωπος του εμπορίου και τα οικονομικά

18. *Αλληλογραφία*, σ. 93-94 έγγρ. 70· Ζούβας, σ. 62.

19. Η ιδέα ότι η καθ' υπερβολή δαπάνη προξενεί αρνητικές εντυπώσεις είναι εδραιωμένη στους ανθρώπους της εποχής. Ο Αργ. Φιλιππίδης, για παράδειγμα, το 1817 στο «Βιβλίον Ηθικόν» συμβούλευε τις συζύγους αναφορικά με τα ενδύματα και τον εξοπλισμό του σπιτιού, ότι αυτά οφείλουν να αντιστοιχούν στις οικονομικές δυνατότητες της οικογένειας «διατί, όταν κάμνετε εκείνον οπού είναι έξω από το πρόπον σας, σας φθονούν οι άνθρωποι και σας εχθρεύονται»· βλ. Θ. Σπεράντσας, *Τα περιωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη. Μερική Γεωγραφία - Βιβλίον Ηθικόν*, επιμ. Φιλ. Βιτάλης, Αθήνα 1978, σ. 231.

ζητήματα βρίσκονται πάντα στις προτεραιότητές του. Στις 20 Ιουνίου, για παράδειγμα, γράφει αναλυτικά –αλλά και κρυπτικά– για τις οικονομικές εκκρεμότητες που έχει με τον άγγλο πρόξενο στην Πάτρα, Φίλιπ Γκρην, και τον αδελφό του, ζητά απόλυτη εχεμύθεια και προβάλλει έντονα τους φόβους του για την ασφαλή φύλαξη των χρεωστικών εγγράφων: «προσέχετε όταν θα ανοίξετε την σακούλα όπου έχει τα χαρτιά, μην παραπέσει κανένα χαρτί, και να μην μου τα ανακατώστε, αλλά καθώς ανοίγετε το κάθε πακέτο τοιούτης λογής, πάλιν να το βάνετε το καθένα εις τον τόπο του».²⁰

Ταυτόχρονα, στις επιστολές είναι παρούσες και επανέρχονται πιεστικά οι δύο βασικές αγωνίες του Παπαδιαμαντόπουλου. Η πρώτη, όπως αναφέρθηκε ήδη, αφορά την οικονομική εξασφάλιση της οικογένειάς του. Είναι ενδιαφέρον ότι ακόμη και σε συνθήκες επανάστασης και γενικής πολεμικής αναστάτωσης, ένας άνθρωπος, που είχε διαπρέψει στο εμπόριο και στις χρηματικές συναλλαγές, πιστεύει ότι το ασφαλέστερο καταφύγιο είναι τα χρεόγραφα που κρατάει από τα προεπαναστατικά χρόνια.²¹ Η έκκληση στην Ελένη είναι εύγλωττη: «τέτοια γράμματα δεν έπρεπε να τα αφήνεις εις άλλα χέρια, αλλά να τα φυλάς ως κόρηνη οφθαλμού, ότι άλλο τίποτε δεν μας έμεινε ειμή μόνον τα χαρτιά και από αυτά ελπίζομεν να ζήσωμεν καμπόσον καιρόν συνάζοντες όθεν μας χρεωστούν· διά τούτο μην πιστεύεσε εις κανένα, αλλά τα χαρτιά να τα έχεις καλά φυλαγμένα και να τα βουλώνεις, μην τύχει και χαθεί το παραμικρόν, επειδή απολογία δεν μου δίδεται».²²

Βέβαια, πρόκειται για μια μοναχική μαρτυρία που χρήζει επιβεβαίωσης και από άλλες πηγές αλλά προκύπτει από αυτήν μια αίσθηση ότι η Επανάσταση δεν διέλυσε –όπως ενδεχομένως θα ήταν αναμενόμενο– τη χρηματική πίστη,

20. Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (ΒΒΕ), Αρχείο Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλου, έγγρ. 184· πρβλ. Ζούβας, σ. 67-68 και σ. 161-163 (έχει αποκατασταθεί η ορθογραφία στα αποσπάσματα τεκμηρίων του Αρχείου Ι. Παπαδιαμαντόπουλου).

21. Στο Αρχείο Παπαδιαμαντόπουλου στην ΒΒΕ περιέχονται ορισμένα τέτοιου είδους τεκμήρια (έγγρ. 38-60, 80-83, 93-97, 102, 128-133, 155-158 κ.ά.). Κάποια τμήματα εγγράφων έχει δημοσιεύσει ο απόγονός του Γεώργιος Παπαδιαμαντόπουλος στο μελέτημά του *Ιστορικά σημειώσεις 1750-1850. Εμπόριον, ασφάλεια, τραπεζικάί εργασίαί, νομίματα*, Αθήνα 1938, σ. 20-21, 32-35. Για τη χρήση χρεογράφων και συναλλαγματικών κατά την περίοδο αυτή βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς κ.ά., *Ελληνική οικονομική ιστορία ΙΕ'-ΙΘ' αι.*, Αθήνα, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2003, σ. 332-333 και 625, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

22. ΒΒΕ, Αρχείο Παπαδιαμαντόπουλου, έγγρ. 183, 1 Αυγούστου 1825· πρβλ. Κονόμος, σ. 23· Ζούβας, σ. 167-169.

ακόμη και για συμφωνίες που είχαν συναφθεί προ του 1821, σε ένα διαφορετικό θεσμικό πλαίσιο. Αν αυτό ισχύει, φαίνεται ότι τα συναλλακτικά ήθη, τα οποία έτσι και αλλιώς βασίζονταν σε μεγάλο βαθμό σε προνεωτερικές πρακτικές όπου κυριαρχούσαν έννοιες όπως η τιμή ή η «μπέσα», επέδειξαν μία εξαιρετική –αναπάντεχη θα έλεγε κανείς– αντοχή στις συνθήκες της επανάστασης.

Η δεύτερη αγωνία του Παπαδιαμαντόπουλου που αναδεικνύεται από τις επιστολές στην οικογένειά του, συναρτάται με τη μόρφωση των παιδιών του. Το ενδιαφέρον του εκτείνεται και στις παραμικρές όψεις της καθημερινότητας. Δίνει οδηγίες –υπό πολιορκία ων– να ικανοποιηθεί το αίτημα του γιου του, Σπύρου, και να δοθεί σε αυτόν και στους άλλους γιους του από ένα ρολόι «διά να ηξεύρει την ώρα να πηγαίνει εις τον κάθε διδάσκαλον». ²³ Η αγωνία του δεν συνδέεται μόνο με την παρακολούθηση μαθημάτων, το διάβασμα βιβλίων, με την ανάγκη τα παιδιά να «μάθουν γράμματα» ως επαγγελματικό εφόδιο. Προαπαιτεί επίσης την εξασφάλιση μιας συνολικής διαπαιδαγώγησης, η οποία συναρτάται με τη διαμόρφωση του χαρακτήρα και της συμπεριφοράς τους. ²⁴

Η ταπεινότητα εδώ αποτελούσε βασικό ζητούμενο. Ας ακούσουμε τον ίδιο να το λέει στην Ελένη: «Δώσατέ τους να διαβάσουν την περίοδον ταύτην διά να αισθανθούν, μάλιστα ο υιός μας ο Παναγιωτάκης, όπου υψηλοφρονεί και να έχη την ευχή μου, να δείχνη ταπείνωσιν και ευπείθειαν και επιμέλειαν εις τα μαθήματά του, διά να δίδη καλόν παράδειγμα και των αυταδέλφων του και να μη τα καταφρονή και τα επιπλήτη, μάλιστα τον Σπυράκη, όπου είναι

23. BBE, Αρχείο Παπαδιαμαντόπουλου, έγγρ. 18, 23 Οκτωβρίου 1825. Για τη χρήση του εισαγόμενου προσωπικού ρολογιού ως χρηστικού αντικειμένου και συμβόλου κύρους στη ΝΑ Ευρώπη βλ. Andreas Lyberatos, «Clocks, watches and time perception in the Balkans. Studying a case of cultural transfer», *Encounters in Europe's southeast. The Habsburg Empire and the Orthodox world in eighteenth and nineteenth centuries*, επιμ. Herald Heppner, Eva Posch, Μπόχουμ, Verlag Dr. Dieter Winkler, 2012, σ. 240-254. Βλ. επίσης D. Landes, *Τα γρανάζια του χρόνου. Τα ρολόγια και η δημιουργία του σύγχρονου κόσμου*, μτφρ. Λ. Καλοβυρνάς, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2012, σ. 146-150.

24. Η μέριμνα για τις σπουδές σε συνδυασμό με τη συνολική μόρφωση που αφορά τον χαρακτήρα, τη συμπεριφορά και την τήρηση των αρχών της χριστιανικής πίστης απαντά και στις νουθεσίες που περιλαμβάνει στις επιστολές προς τα παιδιά του την ίδια εποχή και ο Κ. Οικονόμος· βλ. Κ. Λάππας, «Η οικογένεια Κων. Οικονόμου μέσα από την αλληλογραφία της (1821-1832)», *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, ΟΜΕΔ, 1995, σ. 407-411.

πολλά αισθαντικός και πειράζεται με το παραμικρόν».²⁵ Το γράφει και στον ίδιο τον Παναγιώτη, όπου του τονίζει ότι η σοφία πρέπει να συνταιριάζεται με την πραότητα, τη σωφροσύνη και τα καλά ήθη γιατί όταν αυτά «λείψουν από τον σοφόν, είναι σώμα χωρίς αισθήσεις».²⁶

Η παιδεία δηλαδή για τον Παπαδιαμαντόπουλο μοιάζει κυρίως να είναι το μέσο με το οποίο οι γιοί του θα γίνουν «καλοί κ' αγαθοί». Η σημασία της μάλιστα μπαίνει σε δεύτερη μοίρα όταν εγείρονται φόβοι ηθικής σπίλωσης. «Μου γράφουν οι υιοί μας ότι ευχαρίστησιν να απεράσουν εις Κορφούς εις το κοινόν σχολείον, οπού εκεί είναι διδάσκαλοι τω όντι περίφημοι. Πλην μεγάλη απώλεια είναι εκεί εις τα σαρκικά και φθείρονται οι νέοι. Στενά ουν πανταχόθεν φοβούμαι, αντίς πως θε να το ωφελήσωμεν, πως τα βλάψει με όλα ταύτα», αποφαινεται σε επιστολή που στέλνει στη σύζυγό του, τον Οκτώβριο του 1825.²⁷

Τα πολιτικά θέματα, τα πολεμικά γεγονότα, τα όσα φοβερά συμβαίνουν στο πολιορκημένο Μεσολόγγι δεν συνιστούν το κύριο θέμα της οικογενειακής αλληλογραφίας του Παπαδιαμαντόπουλου. Η γενική κατάσταση του τόπου αποτελεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο οφείλει να ξεδιπλωθεί η οικογενειακή στρατηγική επιβίωσης, δεν αποτελεί όμως το κύριο θέμα συζήτησης. Οι όποιες αναφορές είναι ήπιες, καθησυχαστικές, θέλουν να διασκεδάσουν τους φόβους των δικών του. Ιδιαίτερα τους πρώτους μήνες. Για παράδειγμα, στις 28 Μαΐου τους γράφει: «Διά εδώ μην φοβείστε, ανγκαλά και είναι τριάντα χιλιάδες εχθροί οπού μας πολιορκούν, και δεν τους στοχαζόμεθα διά το ουδέν,

25. *Αλληλογραφία*, σ. 93-94 έγγρ. 70· Ζούβας, σ. 62.

26. BBE, Αρχείο Παπαδιαμαντόπουλου, έγγρ. 17, 23 Οκτωβρίου 1825· πρβλ. Ζούβας, σ. 77-78.

27. BBE, Αρχείο Παπαδιαμαντόπουλου, έγγρ. 18, 23 Οκτωβρίου 1825· πρβλ. Ζούβας, σ. 77. Το «κοινόν σχολείον» για το οποίο κάνει λόγο ο Ι. Παπαδιαμαντόπουλος είναι άραγε η Ιόνιος Ακαδημία; Το ενδεχόμενο δεν μπορεί να αποκλειστεί, καθώς η επιφύλαξη του Ι. Παπαδιαμαντόπουλου διατυπώνεται με τρόπο που ίσως υποδηλώνει ότι πρόκειται για κάτι νεωτερικό. Η λειτουργία της Ακαδημίας είχε εγκαινιαστεί λίγους μήνες πριν από την επιστολή του, στις 29 Μαΐου 1824, και οι παραδόσεις άρχισαν τον Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς· βλ. σχετικά Ντ. Κονόμος, *Η Ιόνιος Ακαδημία*, Αθήνα, εκδ. Κερκυραϊκή Ένωσις Αθηνών, 1965, σ. 25-27· G. P. Henderson, *The Ionian Academy*, Εδιμβούργο, Scottish Academic Press, 1988, σ. 20-32· Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Η Ιόνιος Ακαδημία. Το χρονικό της ίδρυσης του πρώτου ελληνικού πανεπιστημίου (1811-1824)*, Αθήνα, Μικρός Ρωμηός, 1997, σ. 205-211.

όντας άγρυπνοι και προσεκτικοί, και διά την καλήν οχύρωσιν του φρουρίου, έχοντας και ανδρείους Έλληνας».²⁸

Οι μεγάλες, παντοειδείς ελλείψεις αναδεικνύονται βέβαια με την πάροδο του χρόνου στα γράμματά του, και πάλι όμως οι αναφορές σε αυτές δεν έχουν την τραγικότητα του προσωπικού στοιχείου, και συνδυάζονται πάντα με την περιφρόνηση προς τους κινδύνους του πολέμου και την πρόταξη της γενναιότητας του μαχητή. Επισημαίνει στις 8 Ιουλίου 1825, σε επιστολή του προς την Ελένη: «Ημείς δε είμεθα πολιορκημένοι ξηράς και θαλάσσης, μ' όλον ότι τους εχθρούς δεν τους φοβούμεθα, αν ήτον και άλλοι τόσοι. Εφθάσαμεν εις εσχάτην απελπισίαν διά την έλλειψιν της μπαρούτης· φωνάζουν, γράφουν, παρακαλούν με πεζούς, με εσπρέσσα, με απεσταλμένους προς την Διοίκησιν, προς τους ομογενείς παρασταίνοντας την ανάγκην μας».²⁹

Όσο σκληραίνει η πολιορκία και γίνονται πλέον αφόρητες οι συνθήκες, το νέο αυτό βίωμα του Παπαδιαμαντόπουλου, που προέρχεται από τις ελλείψεις σε αγαθά, αρχίζει να αποτυπώνεται στην αλληλογραφία με τους δικούς του. Είναι όμως χαρακτηριστικό της νοοτροπίας του –και ενδεχομένως της ομάδας των εύπορων εμπόρων της Πελοποννήσου– ότι ακόμη και στην εξαθλίωση που δημιουργούσε η πολιορκία, ο Παπαδιαμαντόπουλος διατηρούσε το γούστο και την αναζήτηση του ωραίου και πολυτελούς στην ενδυμασία του.³⁰ Γράφει την 1η Αυγούστου στην Ελένη: «Εγώ εξεγυμνώθηκα και έμεινα

28. *Αλληλογραφία*, σ. 113-114 έγγρ. 92· Κονόμος, *Η Ιόνιος Ακαδημία*, σ. 19.

29. *Αλληλογραφία*, σ. 149 έγγρ 133· Ζούβας, σ. 69.

30. Η πολυτέλεια στη διαβίωση ήταν χαρακτηριστικό πλούσιων προκρίτων της Πελοποννήσου στην προεπαναστατική περίοδο. Βλ. για παράδειγμα την εντύπωση που προκαλεί στον Hobhouse ο Α. Λόντος, όταν τον επισκέπτεται την οικία του στη Βοστίτσα, το 1810 (John Cam Hobsouse Broughton, *Travels in Albania and other provinces of Turkey*, τ. 1, επανέκδοση, Λονδίνο 1858, σ. 189-192) ή στον W. Gell, ο Αναστάσης Πασχαλίκος, όταν τον φιλοξενεί στο σπίτι του στην Κυπαρισσία στα πρώτα χρόνια του 19ου αι. (W. Gell, *Narrative of a journey in the Morea*, Λονδίνο 1823, σ. 78-85), ή ακόμη στον W. M. Leake, η βιβλιοθήκη που διατηρούσε ο Πανούτσος Νοταράς στον οικογενειακό πύργο/κατοικία στα Τρίκαλα Κορινθίας (W. M. Leake, *Travels in the Morea*, τ. 3, Λονδίνο 1830, σ. 221-222). Βλ. για το θέμα και σε πρόσφατες μελέτες που ασχολούνται με τους Πελοποννήσιους προκρίτους: Γ. Νικολάου, «La famille Deliyannis: un exemple de notables chrétiens du Péloponnèse central (XVIIIe - début du XIXe siècle)», *Μελέτες ιστορίας του πελοποννησιακού χώρου από τα μέσα του 17ου αιώνα ως τη δημιουργία του ελληνικού κράτους*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2009, σ. 324-329· Μάρθα Πύλια, «Πολιτικοί όροι και οικονομικές λειτουργίες στην προεπαναστατική Πελοπόννησο», Πρακτικά Συνεδρίου: *Θεωρητικές αναζητήσεις και εμπειρικές έρευνες*,

χωρίς καμιζόλες (: πουκάμισα), επειδή και τας εχάλασα τώρα εις τούτον τον αγώνα, και έχω ανάγκην διά δύο καμιζόλες καλοκαιρινές και δύο χειμωνιάτικες, και τηράτε να μου εύρετε κανένα κουμάσι (: τουρκ. kumas ύφασμα) καλόν ήγουν αμπετχανί (αμπάς: μάλλινο ύφασμα) της Ολλάντας αν είναι, ή ριγαδίνι (: ύφασμα από λινό ή βαμβάκι με ρίγες) της Μάλτας άσπρον, να μου κόψετε δύο καμιζόλες καλοκαιρινές και να μου τας στείλετε ευθύς, αι οποία να είναι σταυρωτές και πλατιές κατά το ύψος των αντεριών μου πλατιά τα μανίκια και μπόλικες, και αν μου αρέσει το κόψιμον τότε σας γράφω και μου κόπτετε και τες χειμωνιάτικες».³¹ Η ενδυμασία αποτελούσε σημείο κύρους και κοινωνικής αναγνώρισης, υψηλά τοποθετημένο στην κλίμακα αξιών του Παπαδιαμαντόπουλου, αφού, όπως σημειώνουν για την προ του 1821 εποχή οι γιοί του στο βιογραφικό σημείωμα που συνέταξαν για τον πατέρα τους: «ήτο πολυτελής εις την ενδυμασίαν εαυτού, της συζύγου του, των τέκνων του, και όλων των υπηρετών και υπαλλήλων του».³² Μια μετακίνηση –μάλλον μια προσαρμογή– της νοοτροπίας του, αναδεικνύεται στην προτροπή προς τη σύζυγό του στις 23 Νοεμβρίου 1825, ενώ βρίσκεται έγκλειστος στο Μεσολόγγι: «Οι υιοί μας παραπονούνται ότι δεν τους κόβεις ρούχα, και μην τα υστερείς, σε παρακαλώ αλλά κόψε τους ότι είναι νέοι, πλην μέτρια και σεμνά διά να έχουν την αγάπην του κόσμου».³³ Η νεότητα δηλαδή είναι ανεκτό και δικαιολογημένο να αναζητά μία κάποια πολυτέλεια στην ένδυση και στη διαβίωση, αυτή όμως οφείλει στις συνθήκες του πολέμου να είναι μετρημένη ώστε να μην εκληφθεί ως πρόκληση.

Στον δημόσιο λοιπόν και στον ιδιωτικό λόγο του Παπαδιαμαντόπουλου, όπως σκιαγραφείται από τις επίσημες επιστολές που στέλνει ως πολιτικός

επιμ.: Σ. Πετμεζάς, Τζελίνα Χαρλαύτη, Ανδρ. Λυμπεράτος, Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, χ.τ., Φιλοσοφική Σχολή Παν. Κρήτης – Αλεξάνδρεια, [2012], σ. 294-296.

31. ΒΒΕ, Αρχείο Παπαδιαμαντόπουλου, έγγρ. 183· Κονόμος, *Παπαδιαμαντόπουλος*, σ. 23· Ζούβας, σ. 167-169.

32. Βλ. Ζούβας, σ. 131. Για το πολιτισμικό πρότυπο που περνάει μέσα από την ένδυση βλ. Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Οικονομία και νοοτροπίες: η μαρτυρία του Χρονικού των Σερρών, του Νεκτάριου Τέρπου και του Αργύρη Φιλιππίδη», *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα, Ερμής, 1988, σ. 177-183 και την πρόσφατη μελέτη της Ίλιας Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Χρυσά σιρίτια και μπαλωμένα παπούτσια: ο λόγος περί μόδας στον νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Τα Ιστορικά* 62 (2015), σ. 55-80.

33. ΒΒΕ, Αρχείο Παπαδιαμαντόπουλου, έγγρ. 19· πρβλ. Ζούβας, σ. 166 (όπου όμως από παραδρομή έχει παραληφθεί μια αράδα του χειρόγραφου με αποτέλεσμα να αλλοιώνεται το νόημα).

ηγέτης των πολιορκημένων στο Μεσολόγγι και αντιστοίχως από τα γράμματα στην οικογένειά του, αποτυπώνεται με αμεσότητα ο χαρακτήρας, ο ψυχισμός και οι διαθέσεις του σε όσα συμβαίνουν,³⁴ αναγνωρίζονται όμως και διαφορές περιεχομένου, χαρακτήρα και ύφους. Ήδη από τη μορφή, η απόκλιση είναι σημαντική.³⁵ Οι ιδιωτικές επιστολές που έχουν γραφεί από τον γραμματικό του –όπως και τα δημόσια έγγραφα– διακρίνονται για τη φροντισμένη εμφάνιση και την καλλιγραφία, ενώ οι ιδιόχειρες επιστολές έχουν πλήθος ορθογραφικών και συντακτικών λαθών.³⁶ Όσον αφορά στο περιεχόμενο, στις ιδιωτικές επιστολές το δημόσιο υποβαθμίζεται και αναδεικνύεται το ατομικό και κυρίως το οικογενειακό στοιχείο, το οποίο για τον πατέρα αγωνιστή συνυπάρχει με την πολιτική και πολεμική του δράση, με την αφοσίωση στον Αγώνα.

Το σύνολο των κειμένων του όμως συνέχεται, νομίζω, από κάποιες σταθερές. Καταρχήν από την άρνηση του φόβου. Και στα δημόσια και στα ιδιωτικά γραπτά του ισχυρίζεται ότι οι εχθροί δεν εμπνέουν φόβο, παρά την υπεροπλία και την αριθμητική τους υπεροχή. Οι Τούρκοι και ακολούθως οι Αιγύπτιοι και όσοι παρατάσσονται μαζί τους, αντιμετωπίζονται με περιφρόνηση, με πλήρη απαξίωση· μοιάζουν να μην είναι σε θέση να βλάψουν ούτε τον ίδιο ούτε τον

34. Για την αξία της αμεσότητας που αποτυπώνεται στην επιστολογραφία, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Σύμμικτα Δ΄. Λόγια περί μεθόδου*, τ. 2, επιλογή κειμένων Φ. Ηλιού, επιμ. Πόπη Πολέμη, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη – ΜΙΕΤ, 2013, σ. 899-900.

35. Πιθανόν ο Ι. Παπαδιαμαντόπουλος γνώριζε τις οδηγίες σύνταξης επιστολών που παρείχαν τα επιστολάρια της εποχής, δεν φαίνεται όμως να τον απασχολεί η πιστή τήρησή τους. Για τα εκδεδομένα επιστολάρια βλ. ενδεικτικά: Μάρθα Καρποζήλου, «Τα νεοελληνικά επιστολάρια στον 19ο αιώνα. Πρόδρομη ανακοίνωση», *Μνήμη Γ. Π. Σαββίδη. Θέματα Νεοελληνικής Φιλολογίας. Γραμματολογικά, εκδοτικά, κριτικά*, Αθήνα, Ερμής, 2001, σ. 64-73· Κ. Λάμπας, «Προλεγόμενα» στη φωτομηχανική ανατύπωση του τόμου: *Σπυρίδων Μήλιας, Επιστολάριον ήτε Επιστολικός χαρακτήρ Βενετία 1757*, Αθήνα, ΚΕΜΝΕ/Ακαδημία Αθηνών, 2003, σ. 7*-19*. Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Τα έντυπα επιστολάρια της Βενετίας (1757-1832)», *Πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου: Νεοελληνική επιστολογραφία (16ος-19ος αι.)*, στο: *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 8 (2006), σ. 151-168.

36. Διαφορετική είναι η εμφάνιση των ιδιωτικών επιστολών του Ι. Παπαδιαμαντόπουλου. Για παράδειγμα ανάμεσα στις επιστολές που στέλνει στη σύζυγό του: η επιστολή της 20ής Ιουνίου 1825 έχει αρκετά ορθογραφικά λάθη αλλά φροντισμένη εμφάνιση, εκείνη της 8ης Ιουλίου 1825 είναι γραμμένη πρόχειρα σε μικρότερου μεγέθους χαρτί με πλήθος ορθογραφικών λαθών και παράλειψη του τονισμού (πιθανότατα είναι αυτόγραφο), ενώ εκείνη της 1ης Αυγούστου 1825 είναι πολύ φροντισμένη και ορθογραφημένη· βλ. αντιστοίχως ΒΒΕ, Αρχείο Παπαδιαμαντόπουλου, έγγρ. 184, 182 και 183.

Αγώνα.³⁷ Αυτή είναι άραγε η ειλικρινής πίστη του Παπαδιαμαντόπουλου;³⁸ Μήπως ο συγγραφέας νιώθει την ανάγκη να προβάλλει, τόσο προς τη Διοίκηση όσο και προς τους δικούς του ανθρώπους, το μοτίβο του ατρόμητου πολεμιστή για τους συμπολεμιστές του και για τον ίδιο;

Κατόπιν όμως κοινή είναι και η επίκληση του φόβου, η οποία, τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο λόγο του, αφορά την πείνα και γενικά την έλλειψη των αναγκαίων για τη διαβίωση και τον πόλεμο.³⁹ Ο φόβος του χαμού, λόγω

37. Με σταθερά απαξιωτικό τρόπο –αποκαλώντας τους επανειλημμένα «βαρβάρους»– αναφέρεται στους τούρκους και τους αιγύπτιους πολιορκητές και ο συντάκτης των *Ελληνικών Χρονικών*, στη στήλη «Εγχώριοι Ειδήσεις», όπου καταγράφει τα πολεμικά συμβάντα (ενδεικτικά: *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 73, 12 Σεπτεμβρίου 1825, σ. 2-3, φ. 75-76, 23 Σεπτεμβρίου 1825, σ. 6· φ. 80, 10 Οκτωβρίου 1825, σ. 3-4· φ. 90-93, 18 Νοεμβρίου 1825, σ. 4 κ.ά.).

38. Αξίζει να σημειωθεί ότι η έλευση του Ιμπραήμ αντιμετωπίστηκε, αρχικά τουλάχιστον, με αδιαφορία και περιφρόνηση, στην οποία ενσωματώθηκε –ή ίσως συντέλεσε– και η φυλετική προέλευση των ανδρών του. Για παράδειγμα «βαρβάρους» και «ανδράποδα» αποκαλεί τον Ιμπραήμ και τους άνδρες του και η *Εφημερίδα των Αθηνών*, σε δημοσίευμά της στις 7 Ιανουαρίου 1826 (βλ. *Ο Τύπος στον Αγώνα*, τ. 1, επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού, Αθήνα, Ερμής, 1971, σ. 267). Η καταφρονητική αντιμετώπιση των πολεμικών ικανοτήτων των Αιγυπτίων απαντά και σε άλλες μαρτυρίες για τα γεγονότα της εποχής· βλ. ενδεικτικά Ν. Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Χ. Ν. Φιλαδέλφους, Αθήνα 1852, σ. 219-220 ή Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τ. 2, σ. 37, όπου σημειώνει ότι και τα παιδιά στους δρόμους κοροΐδευαν τους «στραβαραπάδες». Ενδεικτική των αντιλήψεων της εποχής είναι η ανώνυμη επιστολή προς προκρίτους της Πελοποννήσου, της 4ης Δεκεμβρίου 1825, όπου ο Ιμπραήμ και οι στρατιώτες του χαρακτηρίζονται «φύσει άνανδροι στραβαράπηδες», «έθνος βάρβαρον και αναθρεμμένον σε όλας τας κακοηθείας»· βλ. *Αρχείον Κανέλλου Δεληγιάννη. Τα έγγραφα 1779-1827*, Αθήνα, Εταιρεία των Φίλων του Λαού, 1993, σ. 154-157. Η απερισκεψία και η υπεροψία που χαρακτήριζε τους Έλληνες απέναντι στον στρατό του Ιμπραήμ εντυπωσιάζει και ξένους που βρίσκονταν τότε στην Πελοπόννησο, όπως ο J. Millingen, *Memoirs of the Affairs of Greece*, Λονδίνο 1831, σ. 251-252· βλ. και Κ. Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. 4 1824-1826, 5^η έκδ., Αθήνα, Πολιτιστικές εκδόσεις, 2004, σ. 85-94.

39. Η πείνα στον ελληνικό χώρο στην προβιομηχανική εποχή έχει μελετηθεί κυρίως ως κρίση διατροφής, βλ. Κ. Κωστής, *Αφορία, ακρίβεια, και πείνα. Οι κρίσεις διατροφής στην ελληνική χερσόνησο (1650-1830): προβλήματα προσέγγισης και εμπειρικές ενδείξεις*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993 και Σπ. Ι. Ασδραχάς, «Η πείνα», *Ιστορικά απεικάσματα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995, 235-238. Ένα πλαίσιο των ζητημάτων που σχετίζονται την ιστορική μελέτη της πείνας, βλ. Sara Millman, R. Kates, «Για να κατανοήσουμε την πείνα», *Η πείνα στην ιστορία. Έλλειψη τροφίμων, πενία και στέρηση*, επιμ. Λουσίλ Νιούμαν, μτφρ. Παναγιώτα Γιαννούλη, Αθήνα, Πολύτροπον, 2006, σ. 21-50.

φυσικής αδυναμίας να αγωνιστούν, μοιάζει να κυριαρχεί στη σκέψη του.⁴⁰ Η τελευταία δραματική έκκληση που απευθύνει στις 23 Μαρτίου 1826 προς την Κυβέρνηση επιβεβαίωσε με τραγικό τρόπο τους φόβους του: «Το Μεσολόγγι ευρίσκεται εις τον έσχατον κίνδυνον δι' έλλειψιν τροφής, και οι εν αυτώ έγκλειστοι έφαγον όλα σχεδόν τα πίτουρα όσα ευρίσκοντο εδώ μέσα, ήρησαν να τρώγουν και γαϊδούρια, έχουν απόφασιν και ποντικούς, και τελευταίον να μακελευτούν με τους εχθρούς μάλλον παρά να κλίνουν αυχένα εις αυτούς».⁴¹

Ο ύστατος λοιπόν λόγος του Παπαδιαμαντόπουλου προς την ελληνική διοίκηση αφορά τη διαχείριση των τροφίμων, το αντιπάλεμα της πείνας.⁴² Είναι τραγική ίσως ειρωνεία ότι και η τελευταία επιστολή προς τη σύζυγό του, γραμμένη στις 23 Νοεμβρίου 1825, αναφέρεται διά μακρών στη διαχείριση τροφίμων. Ο τρόπος όμως εδώ είναι διαφορετικός. Η επιστολή συντάχθηκε

40. Με διαφορετικό εντελώς τρόπο εμφανίζεται η πείνα στον λόγο του Καραϊσκάκη: ως βίωμα ντροπιαστικό για τον πολεμιστή. Ο τελευταίος φέρεται να έγραφε στον Στάθη Κατζικογιάννη αρνούμενος ότι το στρατόπεδό του στη Δερβέκιστα διαλύθηκε λόγω ελλείψεως τροφίμων: «Το παλληκάρι αδελφέ, δεν δοκιμάζει πείναν. Αυτό είναι των κιοτήδων...»· είδηση που δημοσιεύεται την 1η Φεβρουαρίου 1826 στην *Εφημερίδα των Αθηνών* (αναδημοσίευση *Ο Τύπος στον Αγώνα*, τ. 1, σ. 270).

41. Κονόμος, *Παπαδιαμαντόπουλος*, σ. 34· Ζούβας, σ. 97-98. Η φρίκη της πείνας καταγράφεται και σε επιστολές άλλων έγκλειστων στο Μεσολόγγι αγωνιστών, λίγες μέρες πριν την Έξοδο, βλ. Άννα Κάνδια, «Οι πολιορκημένοι κατά την 2η πολιορκία του Μεσολογγίου 1825-1826. Επιστολές του αρχείου ιστορικών εγγράφων της Ι.Ε.Ε.Ε.», *Τεκμήρια Ιστορίας. Μονογραφίες*, Αθήνα 2014, σ. 40, 42.

42. Οι πολιορκημένοι στο Μεσολόγγι, όπως φαίνεται κυρίως στις στήλες των *Ελληνικών Χρονικών*, δεν συζητούν για τις ελλείψεις τροφίμων και την ασιτία που βιώνουν (εξαίρεση αποτελεί ένα επικριτικό δημοσίευμα εναντίον της *Γενικής Εφημερίδος* στις 23 Δεκεμβρίου 1825, όπου με οργή απορρίπτει όσα αναφέρονταν εκεί, ότι δηλαδή το Μεσολόγγι είναι καλά εφοδιασμένο από τροφές χάρη στις προσπάθειες της Διοίκησης· *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 102-103. Στην προσωπική τους αλληλογραφία όμως, όπως είναι αναμενόμενο, το θέμα αυτό κυριαρχεί. Χαρακτηριστικές είναι οι επιστολές του Ιάκ. Μάγερ προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο τον Δεκέμβριο του 1825 και Ιανουάριο του 1826, όπου περιγράφονται οι τραγικές συνθήκες και οι αποδιοργανωτικές συνέπειες που επιφέρει η πείνα στην αποκλεισμένη πόλη· *Ιστορικόν Αρχείον Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου*, επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας της Ακαδημίας Αθηνών, τ. Ε', τχ. 5, Αθήνα 1978, έγγρ. 2504, σ. 439-440· έγγρ. 2565, σ. 492-494 και τ. Ε', τχ. 6, Αθήνα 1986, έγγρ. 2598, σ. 36-40. Ανάλογη επιστολή του Ιάκ. Μάγερ προς τον Γ. Κουντουριώτη βλ. *Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. 5, σ. 392-394.

στις 23 Νοεμβρίου 1825, είκοσι μέρες δηλαδή πριν την άφιξη του Ιμπραήμ πασά στο Μεσολόγγι και τον πλήρη αποκλεισμό της πόλης. Εκμεταλλευόμενος την πρόσκαιρη χαλάρωση της πολιορκίας, στο μεσοδιάστημα από την ουσιαστική απόσυρση του Κιουταχί και την ανάληψη της ηγεσίας των πολιορκητών από τον Ιμπραήμ, ο Παπαδιαμαντόπουλος στέλνει στους δικούς του στη Ζάκυνθο «μαρίδες μεγάλες και τζιπούρες καπνιστές 94 κομμάτια». Στη συνοδευτική επιστολή αφιερώνει μία σελίδα με διεξοδικές οδηγίες για τη φύλαξη και συντήρηση των ψαριών. «Τα άνωθεν ψάρια, αφ' ου τινάξεις τα αλατισμένα παστρικά να εβγεί το αλάτι από το σπάραχνο και από την κοιλιά του, ευθύς τα πλένετε παστρικά, με την θάλασσαν και να τρουπίσετε εις τες ουρές να τα περάσετε εις βούρλα, εις κάθε βούρλο από 6 έως 8 και τα κρεμάται να στραγγίζουν και τα αφίνετε πάντοτε κρεμασμένα, και τοιούτης λογής δεν χαλούν και δύναται να βαστάξουν έως την μεγάλην τεσσαρακοστήν οικονομίσετε τα διά να απεράσετε καμπόσον καιρόν».⁴³ Ο ίδιος από την πλευρά του ζητά να του στείλουν «ένα βαρελάκι να το γιομίσετε κρασί μαύρο από το πλέον καλιότερο οπού να είναι, στέλνοντάς μου πέντε οκάδες ταμπάκο από τον πλέον καλιότερον οπού να είναι, ομοίως να στέλνεται και δέκα οκάδες άμμο, προς τούτοις να μου στείλετε εκατό σαβογιάρδους (: είδος μακρόστενων μπισκότων) από εκείνους εκεί οπού μου μάτα εστείλατε».⁴⁴ Στο οπισθόφυλλο δε σημειώνει «με την ίδια λάντζα να φροντίσεις να μας στείλεις τρεις πέννες βατζίνα (: εμβόλιο κατά της ευλογιάς), στείλε και το γνέμα (: κλωστή παραγόμενη από γνέσιμο) οπού σου έγγραφε προτύτερης ο κυρ Ζαφείρης».

Μικρές πινελιές από τις μνήμες της βιωμένης ευζωίας, μίας μικρής πολυτέλειας που έμελλε να διακοπεί. Σύντομα οι χειρότεροι φόβοι του βγήκαν αληθινοί, μια και όπως έγγραφε απελπισμένος στην τελευταία επιστολή του προς τον πρόεδρο του Εκτελεστικού Γ. Κουντουριώτη, στις 26 Φεβρουαρίου 1826: «ποτέ το έθνος δεν ηθέλησε να δώση πίστι εις τα γραφόμενα της επιτροπής».⁴⁵

43. BBE, Αρχείο Παπαδιαμαντόπουλου, έγγρ. 19· πρβλ. Ζούβας, σ. 165-167.

44. Σαβογιάρδους (ιταλ. *savoiarδο*): κάτοικοι της Σαβοΐας, και επίσης μπισκότα μακριά και στενά· βλ. Ερμιόνη Κοροσίδου Καρά, *Τα Ρομανικά (Ιταλικά-Γαλλικά) δάνεια στο σύγχρονο ιδίωμα της Ζακύνθου*, δακτ. διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 2003, σ. 241.

45. *Αρχεία Λάζαρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. 7, επιμ. Κων. Αθ. Διαμάντης, Αθήνα, ΓΑΚ, 1967, σ. 75, έγγρ. 63.